मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखा-
जट: ।
नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत् सूर्य्यो नाभ्युदियात्
क्वचित् ॥
तञ्चेदभ्युदियात् सूर्य्य: शयानं कामचारत: ।
निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥
सूर्य्येण ह्यभिनिर्म्मुक्त: शयानोऽभ्युदितश्च य: ।
प्रायश्चित्तमकुर्व्वाणो युक्त: स्यान्महतैनसा ॥
आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सन्ध्ये समाहित: ।
शुचौ देशे जपन् जप्यमुपासीत यथाविधि ॥”
इति मानवे । २ । १७४-२२२ ॥
अपि च । श्रीऔर्व्व उवाच ।
“बाल: कृतोपनयनो वेदाहरणतत्पर: ।
गुरुगेहे वसेद्भूप ! ब्रह्मचारी समाहित: ॥
शौचाचारवता तत्र कार्य्यं शुश्रूषणं गुरो: ।
व्रतानि चरता ग्राह्या वेदाश्च कृतबुद्धिना ॥
उभे सन्ध्ये रविं भूप ! तथैवाग्निं समाहित: ।
उपतिष्ठेत्तथा कुर्य्याद्गुरोरप्यभिवादनम् ॥
स्थिते तिष्ठेद्व्रजेद्याति नीचैरासीत चासति ।
शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ ! प्रतिकूलं न संभजेत् ॥
तेनैवोक्त: पठेद्वेदं नान्यचित्त: पुर:स्थित: ।
अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद्गुरुणा तत: ॥
अवगाहेदप: पूर्व्वमाचार्य्येणावगाहिता: ।
समिज्जलादिकञ्चास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥
गृहीतग्राह्यवेदश्च ततोऽनुज्ञामवाप्य वै ।
गार्हस्थ्यमाविशेत् प्राज्ञो निष्पन्नगुरुनिष्कृति: ॥”
इति विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १-७ ॥
अपि च । गारुड़े ४६ अध्याये ।
“भिक्षाचर्य्याथ शुश्रूषा गुरो: स्वाध्याय एव च ।
सन्ध्याकर्म्माग्निकार्य्यञ्च धर्म्मोऽयं ब्रह्मचारिण. ॥”
स तु द्विविध: । यथा, कौर्म्मे २ अध्याये ।
“ब्रह्मचार्य्युपकुर्व्वाणो नैष्ठिको ब्रह्मतत्पर: ।
योऽधीत्य विधिवद्वेदान् गृहस्थाश्रममाव्रजेत् ॥
उपकुर्व्वाणको ज्ञेयो नैष्ठिको मरणान्तिक: ।”
(गन्धर्व्वविशेष: । यथा महाभारते।१।१२३।५५।
“ब्रह्मचारी बहुगुण: सुवर्णश्चेति विश्रुत: ।
विश्वावसुर्भूमन्युश्च सुचन्द्रश्च शरुस्तथा ॥”)
ब्रह्मजज्ञ:, पुं, (ब्रह्मणो जायते य इति ब्रह्मज: ।
ब्रह्म+जन्+ड । जानातीति ज्ञ: । ज्ञा+क: ।
तत: कर्म्मधारय: ।) समष्टिस्थूलदेहाभिमानि-
विराट् । स च हिरण्यगर्भाज्जात: सर्व्वज्ञ: ।
यथा, कठोपनिषदि । १ । १७ ॥

“त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं
त्रिकर्म्मकृत् तरति जन्ममृत्यू ।
ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥”

पुनरपि कर्म्मस्तुतिमेवाह त्रिणेति । त्रिणा-
चिकेत: त्रिकृत्वो नाचिकेतोऽग्नि: चितो येन स
त्रिणाचिकेत: तद्विज्ञानस्तदध्ययनस्तदनुष्ठानवान्
वा । त्रिभिर्मातृपित्राचार्य्यैरेत्य प्राप्य सन्धिं
सन्धानं मात्राद्यनुशासनं यथावत् प्राप्येत्येतत् ।
तद्धि प्रामाण्यकारणं श्रुत्यन्तरादवगम्यते ।
यथा मातृमानित्यादे: । वेदस्मृतिशिष्टैर्व्वा
प्रत्यक्षानुमानागमैर्वा तेभ्यो हि विशुद्धि:
प्रत्यक्षा । त्रिकर्म्मकृत् इज्याध्ययनदानानां कर्त्ता
तरति अतिक्रामति जन्म च मृत्युञ्च जन्ममृत्यू ।
किञ्च ब्रह्मजज्ञमिति । ब्रह्मजज्ञं ब्रह्मणो
हिरण्यगर्भाज्जातो ब्रह्मज: ब्रह्मजश्चासौ
ज्ञश्चेति ब्रह्मजज्ञ: सर्व्वज्ञो ह्यसौ तं देवं द्योतन-
ज्ञानादिगुणवन्तं ईड्यं स्तुत्यं विदित्वा शास्त्रत:
निचाय्य दृष्ट्वा च आत्मभावेन इमां स्वबुद्धि-
प्रत्यक्षां शान्तिं उपरतिं अत्यन्तमेति अतिशये-
नेति वैराजं पदं ज्ञानकर्म्मसमुच्चयानुष्ठानेन
प्राप्नोतीत्यर्थ: । इति शङ्कराचार्य्यकृतभाष्यम् ॥

ब्रह्मजटा, स्त्री, (ब्रह्मणो जटेव संहता ।)
दमनकवृक्ष: । इति राजनिर्घण्ट: ॥

ब्रह्मजीवी, [न्] पुं, (ब्रह्मणा वेदेन वेदोक्त-
श्रौतादिकर्म्मणा इत्यर्थ: जीवतीति । ब्रह्म+
जीव्+णिनि: ।) द्विजकार्य्येषु मूल्येन परि-
चारक: । यथा । अनृतवाक् तस्करो राजभृत्यो
वृक्षारोपकवृत्तिर्गरदोऽग्निदोऽश्वरथगजारोह-
णवृत्ती रङ्गोपजीवी श्वागणिक: शूद्रोपाध्यायो
वृषलीपतिर्माण्डिको नक्षत्रोपजीवी श्ववृत्ति-
र्ब्रह्मजीवी चिकित्सको देवलक: पुरोहित:
कितवो मद्यप: कूटकारकोऽपत्यविक्रयी मनुष्य-
पशुविक्रेता चेति तानुद्धरेत् समेत्य न्यायतो
ब्राह्मणव्यवस्थया सर्व्वद्रव्यत्यागेन चतुर्थकाला-
हारा: सम्वत्सरं त्रिसवनमुपस्पृशेयुस्तस्यान्ते
देवपितृतर्पणं ग्रवाह्निकञ्चेत्येके व्यवहार्य्या: ।
इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये प्रचेतसो
वचनम् ॥

ब्रह्मज्ञ:, पुं, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म+ज्ञा+क ।)
श्रीगोपाल: । यथा,—
“वागदाता वाक्प्रदो वाणीनाथो ब्राह्मण-
रक्षक: ।
ब्रह्मज्ञो ब्रह्मकृत् ब्रह्मा ब्रह्मकर्म्मप्रकाशक: ॥”
इति नारदपञ्चरात्रे गोपालसहस्रनामस्तोत्रे ८
अध्याय: ॥
(विष्णु: । यथा महाभारते । १३।१४६ । ८४ ।
“ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रिय: ॥”
कार्त्तिकेय: । यथा, महाभारते ।३।२३१।११।

“ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मवित्त्वं
ब्रह्मेशयो ब्रह्मवतां वरिष्ठ: ।
ब्रह्मप्रियो ब्राह्मणसव्रती त्वं
ब्रह्मज्ञो वै ब्राह्मणानाञ्च नेता ॥”)

ब्रह्मज्ञ:, त्रि, (ब्रह्म जानातीति । ब्रह्म+ज्ञा+क ।)
ब्रह्मवेत्ता । यथा,—
“स ब्रह्मज्ञ: स वेदज्ञ: सोऽग्निहोत्री स दीक्षित: ।
चीनाचारक्रमाचारैर्यो यजेत्तारिणीं नर: ॥”
इति चीनाचारप्रयोगविधि: ॥

ब्रह्मज्ञानं, क्ली, (ब्रह्मणि ब्रह्मविषये यज्ज्ञानम् ।)
ब्रह्मविषयकज्ञानम् । इति समञ्जसावृत्ति: ॥ * ॥
तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यप्रतिफलितवृत्त्यारूढ़-
ज्ञानम् । इति वेदान्तलघुचन्द्रिका ॥ “मिथ्या-
वासनाविरहविशिष्टमात्मभिन्नभिन्नज्ञानम् ॥”
इतिमुक्तिवाद: ॥ * ॥ “क्लेशकर्म्मविपाकाशय-
निवर्त्तकहिरण्यगर्भविषयकं ज्ञानम् ।” इति
वैजयन्तीधृतपातञ्जलमतम् ॥ * ॥ “प्रकृतिपुरु-
षयोर्विवेकविषयज्ञानम् ।” इति तत्रैव सांख्य-
मतम् ॥ तथा च ।

सूत उवाच ।

“वेदान्तसांख्यसिद्धान्तब्रह्मज्ञानं वदाम्यहम् ॥
अहं ब्रह्म परं ज्योतिर्विष्णुरित्येव चिन्तयन् ।
सूर्य्ये हृद्गोम्नि वह्नौ च ज्योतिरेकं त्रिधा
स्थितम् ।
यथा सर्पि: शरीरस्थं गवां न कुरुते बलम् ।
निर्गतं कर्म्मसंयुक्तं दत्तं तासां महाबलम् ॥
तथा विष्णु: शरीरस्थो न करोति हितं नृणाम् ।
विनाराधनया देव: सर्व्वग: परमेश्वर: ॥
आरुरुक्षुमतीनान्तु कर्म्मज्ञानमुदाहृतम् ।
आरूढ़योगवृक्षाणां ज्ञानं त्याग: परं मतम् ॥
ज्ञातुमिच्छति शब्दादीन् रागद्वेषोऽथ जायते ।
लोभो मोह: क्रोध एतैर्युक्त: पापं नरश्चरेत्
हस्तावुपस्थमुदरं वाक् चतुर्थी चतुष्टयम् ।
एतत् सुसंयतं यस्य स विप्र: कथ्यते बुधै: ॥
परवित्तं न गृह्णाति हिंसां न कुरुते तथा ।
नाक्षक्रीड़ारतो यस्तु तस्य हस्तौ सुसंयतौ ॥
परस्त्रीवर्जनपरस्तस्योपस्थं सुसंयतम् ।
अलोलुपो मितं भुङ्क्ते जठरं तस्य संयतम् ॥
सत्यं हितं मितं ब्रूते य: सदा तस्य वाग् यता ।
यस्य संयतान्येतानि तस्य किं तपसाध्वरै: ॥
ऐक्यं यद्बुद्धिमनसोरिन्द्रियाणाञ्च सर्व्वदा ।
विश्वेश्वरे परे देवे ध्यानमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥
भ्रुवोर्मध्ये स्थितां बुद्धिं विषयेषु युनक्ति य: ।
जीवो जाग्रदवस्थायामेवमाहुर्विपश्चित: ॥
इन्द्रियाणामुपरमे मनसि ह्यथवस्थिते ।
स्वप्नान् पश्यत्यसौ जीवो वाह्यानाभ्यन्तरानथ ॥
हृदि स्थित: स तमसा मोहितो न स्मरत्यपि ।
यदा कस्य कुतो वेत्ति सुसुप्तिरिति कथ्यते ॥
जाग्रतो यस्य नो तन्द्रीनं मोहो न भ्रमस्तथा ।
उत्तिष्ठते न जानाति शब्दादिविषयान् वशी ॥
इन्द्रियाणि समाहृत्य विषयेभ्यो मनस्तथा ।
बुद्ध्याहङ्कारमपि च प्रकृत्या बुद्धिमेव च ॥
संयम्य प्रकृतिञ्चापि चिच्छक्त्या केवले स्थित: ।
पश्यत्यात्मनि चात्मानमात्मनात्मप्रकाशकम् ॥
चिद्रूपममृतं शुद्धं निष्क्रियं व्यापकं शिवम् ।
तुरीयायामवस्थायामास्थितोऽसौ न संशय: ॥
शब्दादयो गुणा: पञ्च सत्त्वाद्यास्तु गुणास्त्रय: ।
पुर्य्यष्टकस्य पद्मस्य पत्राण्यष्टौ च तानि हि ॥
साम्यावस्था गुणकृता प्रकृतिस्तत्र कर्णिका ।
कर्णिकायां स्थितो जीवो देहे चिद्रूप एव हि ॥
पुर्य्यष्टकं परित्यज्य प्रकृतिञ्च गुणात्मिकाम् ।
यदा याति तदा जीवो याति मुक्तिं न संशय: ।
शरीरेण चतुर्भाग: कर्म्म बुद्धीन्द्रियाणि च ।
त्रिपञ्चकं विनश्येत याति पुर्य्यष्टकं सदा ।
सन्त्यार्य्यस्त्वेव जीवेन योगसेवी हि मुक्तिभाक् ॥